

ΜΕΡΟΣ Α΄

Ένα ἀρχεῖο ἢ τὰ χινῶτα τῆς πόλης

Κασέτα Νο 2, ὄψη Α΄ & Β΄: Μιλάει ἐκεῖνος πού τόν ἐπισκέπτεται μέ προφυλάξεις ὁ κύρ Ἀντώνης (Νέστορος Τσανακλή 5• μαγνητοφώνηση 7/9/83).

Ὅπως ἔτυχε νά διαβάσω, τά μέρη μας εἶχαν καταληφθεῖ τό 1361 ἀπό τόν ἐξωμότη Γαζή Ἐβρενός Πασᾶ. Δηλαδή ἑκατό χρόνια περίπου προτοῦ πέσει ἡ Κωνσταντινούπολη. Πρωύτερα ἡ Κομοτηνή δέν ἀναφερόταν σχεδόν σέ κανένα ὁδοιπορικό, διότι ἦταν ἓνα ἀσήμαντο κέντρο διερχομένων, ὄλο πανδοχεῖα καί χάνια.

Ἕνα χαρακτηριστικό: Τό 1207 ὁ θηριώδης τσάρος τῶν Βουλγάρων Σκυλογιάννης, ὁ ὁποῖος, καθὼς ἔχει γραφεῖ, κατέστρεφε ὅ,τι ἔβλεπε μπροστά του, ὀδεύοντας πρὸς τήν Θεσσαλονίκη πέρασε ἔξω ἀπό τήν Κομοτηνή. Ἐ, ἀπαξίωσε νά τήν λεηλατήσει. Σέ τέτοια οἰκτρή κατάσταση ἦταν.

Πρῶτος μνημονεύει τήν πόλη, στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης ΣΤ΄ ὁ Καντακουζηνός, ὁ ὁποῖος καί τήν χαρακτηρίζει, ἐπί λέξει, ὡς «πόλιν παλαιάν ἐκ πολλῶν ἐτῶν κατεσκαμμένην».

Ἐπειδή ἡ Κομοτηνή ἕως τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰώνα μας, τί ἦταν; Ἕνα τοπογραφικό βαθούλωμα ἦταν, ἓνας τεράστιος λάκκος ὄλο ὑγρασία. Ἐπίσης, ὁ σύγχρονός του ἱστορικός Νικηφόρος Γρηγοράς τήν ἀναφέρει, μέ τό ἐκλεπτυσμένο λόγιο ὕφος του, ὡς Κομοτηνή.

Τό 1331, ὁ αὐτοκράτορας Ἀνδρόνικος ὁ Γ΄ στρα-

τοπεδεύει στήν Κομοτηνή προκειμένου νά αντιμετωπίσει τήν ὀρδή τοῦ Ὁμοῦρ ἀπό τήν Σμύρνη ὁ ὁποῖος εἶχε ἀποβιβάσει ἐκεῖ πού εἶναι σήμερα τό Πόρτο Λάγος. Μία παρένθεση ἐδῶ. Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ, τήν Βιστωνίδα τήν ἔλεγαν Μπορούς. Ἐνῶ Πόρτο Λάγος, στά βενετσιάνικα, σημαίνει Λιμάνι τῆς λίμνης.

Ἡ Κομοτηνή πέρασε στό ἱστορικό προσκήνιο λίγα χρόνια ἀργότερα, ὅταν τά σόγια τῶν Καντακουζηνῶν καί τῶν Παλαιολόγων ἐνεπλάκησαν, μέ ἐπίκεντρο τήν περιοχή μας, σέ ἐμφύλια διαμάχη. Τότε ἡ Κομοτηνή εἶχε ταχθεῖ, μαζί μέ τά φρούρια τῶν Ἀσωμάτων, τοῦ Κρανοβουνίου καί τῆς Παραδημῆς, στό πλευρό τῶν Καντακουζηνῶν.

Τό 1433, ἐπίσης, ὁ Βουργούνδιος δούκας Bertranon de la Broguiere τήν ὀνομάζει Caummusin. Ἐνῶ ὁ καπουταῖνος Robert de Dreux τό 1666, ὁ ὁποῖος περιόδευε στήν Θράκη, τήν ὀνομάζει Kyrnargina καί τήν περιγράφει ὡς μικρή πόλη, πολίχνη, πού περιβάλλεται ἀπό ἓνα ἐρειπωμένο τεῖχος.

Τό 1801, ὁ Ἄγγλος περιηγητής Clarke μᾶς λέει πῶς ἡ Γκιουμουλτζίνα ἔχει χίλια σπίτια, ἐκ τῶν ὁποίων τετρακόσια ἑλληνικά, ἐξήντα ἐβραϊκά, δεκαπέντε ἀρμένικα καί τά υπόλοιπα τούρκικα καί τσιγγάνικα.

Καί βέβαια ὁ περίφημος –ἂν καί παραμυθᾶς– περιηγητής τοῦ 17ου αἰῶνα Ἐβλιγιά Τσελεμπή ἀναφέρει μιά παλιά ἀντιδικία μεταξύ τῶν Ἑβραίων καί μιᾶς φάρας ἀθιγγάνων. Τελικῶς, ἀπό τά χρόνια ἤδη τοῦ

Ἐβρενός Πασᾶ, ἐπέρχεται ὁ ἐξῆς σολωμόντειος διακανονισμός: οἱ μὲν Ἐβραῖοι νᾶ κατοικοῦν μέσα στό φρούριο, ὁ ντιστάρης ὁμως —ὁ φρούραρχος— θά εἶναι Ρόμ, Τσιγγάνος.

Στά πεντακόσια πενήντα χρόνια σκλαβιάς, οἱ Τοῦρκοι ξεθεμελίωσαν κάθε αντίσταση ἑλληνική ἐδῶ. Οἱ πυρῆνες τῶν Ἑλλήνων ἦταν στήν Μαρωνεῖα καί στήν Γρατινή.

Οἱ Μαρωνίτες ἦταν γεροῖ ναυτικοί καί διατήρησαν τήν ἐμπορική τους παράδοση ἕως τά χρόνια τοῦ ἀντιβουλγαρικοῦ ἀγῶνος. Ἦταν διασκορπισμένοι ἀπό τήν Ὀδησσό ὡς τήν Αἴγυπτο, εἶχανε δέ πολλά καί καλά ἀρχοντικά.

Ὁ Χουρμούζης Χουρμουζιάδης, ἰατρός, ὁ Κωστάκης Κωνσταντινίδης, φαρμακοποιός, ὁ Ἄνδρομέγας Κωνσταντινίδης, αὐτός κατόπιν ἔγινε δημοσιογράφος, ὁ δημοδιδάσκαλος Γιάννης Βιτλᾶς. Εἶναι μερικοί ἀπό τούς φλογερούς πατριῶτες τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα — ὅλοι ἐκ Μαρωνεῖας.

Ἡ Γρατινή ἦτανε στίς ὑπῶρειες τῆς Ροδόπης καί εἶχε ἀκρόπολη βυζαντινή. Τόν δέ πληθυσμό, μοῦ εἶχανε πεῖ ὀρισμένοι, τόν εἶχαν ἐξοντώσει σέ σπήλαια μέσα, μέ καπνό. Ὅσοι ἐπέζησαν συνάχτηκαν στό βουνό, κι ἔτσι ἐπέζησε ἡ κοινότης.

Ἡ καθαρῶς ἑλληνική καταγωγή των φαίνεται καί

από όρισμένες λέξεις· λέξεις δηλαδή πού χρησιμοποιούσαν και συνήντησα κι εγώ ό ίδιος. Ήλεγαν τά σπουργίτια, φέρ' είπειν. Δέν μπορούσαν νά καταλάβουν τί εΐναι, ότι εΐναι τά στρουθιά, τό στρουθίον. Ήπειτα, «ταχά τό πουρνό θά παγαίνω 'σά τό κάστρο» – κάστρο έννοούσαν τήν Κομοτηνή. Ήπειδή ήταν πράγματι ένα πεδινό κάστρο αυτό. Καί αυτό ήτανε τό πέραςμα τής Ήγνατίας όδοϋ, τό όποιο εΐφτανε ώς τό Διδυμότειχο.

Ήκόμα, Ήλληνισμός ύπήρχε στόν Ήμερο – Ήμαρέτ έναν καιρό. Αυτόι τώρα ήταν νησιώται πού ήρθαν και εγκαταστάθησαν εκεί; Τί συνέβη μέ αυτούς δέν γνωρίζομε. Πάντως, είχαν μιά ανάμειξη στήν έλληνική επανάσταση, μέ τροφοδότηση όρισμένων πλοίων. Αυτό, φαίνεται, εΐπесе στήν αντίληψη τών Τούρκων, οί όποιοι, άφοϋ εΐσφαξαν περί τά έβδομήντα γυναικόπαιδα σέ μιά χαράδρα μέσα, τούς υπόλοιπους τούς εγκατέστησαν υποχρεωτικώς στό Κόσμιο, τρία χιλιόμετρα από τήν Κομοτηνή, για νά τούς επιβλέπουν. Τούς εΐδωσαν, μάλιστα, και μιά περιοχή ολόκληρη μέ χωράφια για νά καλλιεργούν.

Ήλλες εΐστίες Ήλληνισμοϋ ήταν στό Σώστη και στόν Ήσώματο. Στόν Ήσώματο όμως ήτανε τουρκόγλωσσοι Ήλληνες χριστιανοί όρθόδοξοι, οί όποιοι, φαίνεται, ξεπατώθηκαν σφάμελα από τήν Ήωνία και τούς μετεγκατέστησαν εΐδω. Αυτόι εΐναι όντως Ήλληνες, εΐχουν και τό ναό τοϋ Ήγίου Νικολάου εκεί πέρα. Ήπό ποιά περιοχή τής Ήωνίας μās ήρθαν δέν γνωρίζομε.

Ἐπίσης, ἄλλη ἐστία Ἑλληνισμοῦ ἦταν ὁ Ἰασμος, καθὼς καὶ τὰ Ἄβδηρα. Τὰ Ἄβδηρα λέγονταν Μπουρούσια καὶ ἦταν παραθαλάσσιο μέρος. Ὁ Ἰασμος παλιά ἦταν μιά πολὺ ζωντανή κοινότης.

Σιγά σιγά αὐτοὶ οἱ πυρῆνες, οἱ περιφερειακοί, δημιούργησαν τὴν Κομοτηνὴ. Ἔτσι, ἄρχισαν νὰ συγκεντρώνονται ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη.

Ἐνας κλάδος τῆς οἰκογενείας μου εἶναι ἀπὸ τὴν Γρατινὴ κι ὁ ἄλλος εἶναι ἀπὸ τὰ Ἄβδηρα.

Ἀπὸ μὲν τὴν Γρατινὴ ἦταν ἡ οἰκογένεια Χατζήρακτη. Τώρα ἡ λέξις ρακτοῆς, ὅπως διατύπωσε κάποια θειά μου ὑπέργηρος (εἶχε ρωτήσει κι αὐτὴ τὴ μάνα της), εἶναι βυζαντινὸ ὄνομα. Καὶ εἶχαμε τέτοια ὀνόματα: Βατατζής, Ρακτοῆς, εἶχαν ἐπικρατήσει στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας αὐτὰ τὰ ὀνόματα.

Ἀπὸ τὰ Ἄβδηρα ἦταν ὁ προπάππος μου, Νικόλαος Κούλογλου. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἤρθανε, δὲν μπορῶ νὰ καθορίσω χρονολογικῶς, οἱ προπάπποι μου πρό τοῦ 1830. Ὁ ἕνας, Νικόλαος Κούλογλου, ἀσχολεῖτο μὲ τὴν ἐπιχείρηση τῶν ἰχθυοτροφείων τῆς Μπορούς. Ὁ ἄλλος, Ἀντώνιος Χατζήρακτης, ἦταν ἀμπελουργὸς καὶ οἰνοποιός. Πρέπει νὰ εἶχε πλέον τῶν δέκα χιλιάδων στρεμμάτων. Παρήγε δέ τό περίφημο μαυρούκι, τό ὁποῖο σέ κάποιο κείμενο ἐμπορικῆς συμφωνίας μεταξὺ Ρωμαίων καὶ Μαρωνιτῶν –πότε ἀλήθεια;– τό συναντᾶμε ὡς «κάπνειον οἶνον».

Ένα σταφύλι (μικρός μέ τό ζόρι, θυμᾶμαι, κρατοῦσα ἕνα τσαμπί), τό ὁποῖο ἔκανε ἐξαιρετικό κρασί, ἡμίγλυκο. Αὐτό ἦταν καί τό πρωινό τοῦ μακαρίτη τοῦ πατέρα μου. Ένα νεροπότηρο μαυρούκι, στό ὁποῖο βουτοῦσε μία φέτα ψωμί.

Τότε, τῷ καιρῷ ἐκείνῳ, ἐμεῖς ἄν ἤμασταν τέσσερις, πέντε χιλιάδες, κι οἱ Τοῦρκοι πρέπει νά ἦταν δεκαπέντε. Μιλᾶμε γιά τό μέσον τοῦ προηγούμενου αἰῶνος.

Ἡ Κομοτηνή ἀπέκτησε βάρος μεγάλο λόγω τοῦ ὅτι ἡ τουρκική ἐξουσία ἔκρινε πῶς εἶναι ἕνας σπουδαῖος κόμβος, τόσον ἀπό διοικητικῆς ἀπόψεως, ὅσον καί ἀπό στρατιωτικῆς. Αὐτό τό πράγμα ἦταν περισσότερο ἐκδηλο ἐπί τῶν χρόνων τοῦ Ἀβδούλ Μετζίτ, τοῦ σουλτάνου, ὁ ὁποῖος ἦταν πολύ πρό τοῦ Ἀβδούλ Χαμίντ.

Αὐτός ἐσυνεβλήθη μέ βελγικές ἐταιρεῖες καί ἔγινε ὁ σιδηρόδρομος. Τότε ἀνοίχτηκαν οἱ σήραγγες τοῦ Νέστου. Διότι ὁ σιδηρόδρομος ἐξυπηρετοῦσε τά σχέδια τῆς παραπαίουσας τότε Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Έτσι, ἡ μητέρα μου, πρό τοῦ ἀτυχοῦς ἐλληνοτουρκικοῦ πολέμου, τό 1890, κατέβηκε, ὅπως κι ὅλη ἡ Κομοτηνή, στό σταθμό γιά νά δεῖ τό ὄγδοο θαῦμα: τό σιδηρόδρομο.

Ἡ ἀκμή τῆς πόλεως εἶναι ἐμφανῆς καί ἀπό τά κτίρια ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Οἱ Στρατῶνες ἐπάνω, τά Ἐφετεῖα πού λένε, τό ρολοῖ τῆς πόλεως, τό Ἐμπορεῖον, ὅλα εἶναι

κτίρια τοῦ 1850. Διότι ἡ Κομοτηνὴ τότε δέσποξε σ' ὅλη τὴν Θράκη. Καί ἡ ἐπαρχία Κιρτζαλιῶν τῆς Βουλγαρίας ὑπήγετο διοικητικῶς στὴν Κομοτηνὴ. Ἡ Ξάνθη, μέ τό τουρκικόν ὄνομα Ἐσκέτσε, ὑπήγετο καί αὐτὴ στὴν Κομοτηνὴ. Ἡ Ἀλεξανδρούπολις ἦτο ἀνύπαρκτος.

Ἡ Ἀλεξανδρούπολις λεγότανε Ντεντέ Ἀγκάτσι – τό Δέντρο τοῦ γέροντα. Καί ἡ πόλις ἐδημιουργήθη πάλι μέ πυρήνα ἐλληνικό ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἐνός – Ἀλεξάνδροβιτς λεγότανε; Ἡ πρὸς τιμὴν τοῦ πρίγκιπος Ἀλεξάνδρου τῆς Ἑλλάδος;

Τό φρούριο τῆς Κομοτηνῆς ἡ μητέρα μου (σέ ἡλικία ἐπτά μέ ἐννέα ἐτῶν) τό ἐπρόλαβε. Ἦταν ὅπως ἡ Βασίλη. Εἶχε καπουτζῆδες, δηλαδή θυρωρούς, οἱ ὅποιοι ἔκλειναν τίς πόρτες. Ἐκεῖ μέσα ἦταν ἐγκατεστημένοι Ἑβραῖοι καί ἐλάχιστοι Ἕλληνες. Ἦταν ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας, κι ἓνα τμῆμα ἦταν ὑπερυψωμένο καί εἶχε τάφους ἐλληνικούς. Σέ ἓνα σημεῖο εἶχε μιά ἐπιγραφή: «Τόν ἀδελφόν ἡμῶν ὀκταδάκτυλον». Ἦταν μιά ἐπιτύμβιος πλάκα. Ἀπό πότε ἦταν αὐτή; Ποιός ξέρει;

Μάλιστα, ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας πρέπει νά ἔχει κτιστεῖ γύρω στά 1750. Αὐτὴ δέ ἔχει ἓνα τέμπλο ἐκτάκτου νησιωτικῆς τέχνης, ὅπως εἶχε πεῖ κάποιος ἀπὸ τὴ συνοδεία τοῦ Βενιζέλου, ὅταν εἶχαν ἔρθει μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θράκης.

Ἔπειτα, κατὰ τό 1850, ὅταν τὴν ἀνακαίνιζαν, οἱ

ἀδελφοί Κούλογλου (ἀδέλφια τῆς γιαγιᾶς μου αὐτοί, εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ἐν τῷ μεταξύ ὡς ἔμποροι στήν Ὀδησσό) ἔστειλαν τή μεγάλη ρωσική καμπάνα της, ἡ ὁποία εἶχε πολύ γλυκύ ἦχο καθόσον περιεῖχε κάποια ποσότητα, ὄχι ἀμελητέα, σέ ἀσήμι. Γι' αὐτό, πρὸς τιμήν τους, ἔχουν χαραχτεῖ ἀνάγλυφα τὰ ὀνόματά των: «Δωρεά ἀδελφῶν Κλεάνθους καὶ Δούκα Κούλογλου».

Ὅταν ἔγινε τό καμπαναριό καὶ τὴν ἔστησαν καὶ χτύπησε, οἱ ἱμάμηδες ξεσηκωθῆκαν ἀπὸ δῶ. Διότι τότε ὑπῆρχε πολύ μεγάλη ἡσυχία στήν πόλη, καὶ ἡ καμπάνα ἀκουγόταν τρία, τέσσερα, πέντε χιλιόμετρα ἔξω ἀπὸ τὴν Κομοτηνή. Καὶ σοῦ λένε αὐτοί: οἱ χριστιανοὶ πήρανε κεφάλι. Τότε ὅμως οἱ προύχοντες ἐπικαλέστηκαν τὴ Συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου γιὰ τὴν ἀνεξιθρησκία.

Ἄν κι ἐδῶ πού τὰ λέμε, οἱ γηγενεῖς Τοῦρκοι ἦταν ἐξοικειωμένοι μέ τό ἑλληνικό στοιχεῖο, δέν ὑπῆρχε καμία ἐχθροπάθεια. Κι αὐτοὶ ἦτανε Θράκες πού ἐξισλαμίσθησαν καὶ εἶχαν ἥρεμο χαρακτήρα.

Ὡστόσο, ὅταν ἔγινε ὁ τελευταῖος ρωσοτουρκικός πόλεμος (ἦτανε τριῶν ἐτῶν ὁ πατέρας μου), αὐτοὶ μαζευτήκανε, συγκεντρώθηκαν στήν πλατεία, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ κάποιους φανατικούς. Κι ἄρχισαν ν' ἀκονίζουν χαντζάρια. Τότε, αὐτό εἶναι ἱστορικό γεγονός καὶ ἀναφέρεται στά χρονικά, κάποιος Ἀληοστόγλου, τοῦ ὁποίου ἡ οἰκογένεια ἦταν ἐγκατεστημένη ἐπὶ τῆς

όδοῦ Ἱερωνύμου καί εἶχε ἐξαιρετικές σχέσεις μέ τούς Ἑλληνας, πῆρε μιά καθαλαρία καί κατέβηκε στήν πλατεία. Ἦταν ἕνας ἐπιβλητικός ἄντρας καί τούς εἶπε: «Προσέξτε, ὑπάρχουν πληροφορίες ὅτι προελαύνει ὁ ρωσικός στρατός, καί ἂν τυχόν ἐκτραποῦμε μέ τούς χριστιανούς, δέν ἀποκλείεται νά μᾶς σφάξουν ὅλους». Ὅποτε αὐτοί διελύθησαν.

Καί ἔτσι τήν ὁδό Ἱερωνύμου, ὅπου ἦταν καί τό πατρικό του σπίτι, τήν ὀνόμασαν Ἀλησοτόγλου πρὸς τιμὴν του. Ἡ Ἐκκλησία δέ ἀπέδωσε τό γεγονός στή χάρη τῆς Παναγίας, ἡ ὁποία ἔστειλε ἀπό μηχανῆς θεοῦ αὐτόν τό σωστό ἄνθρωπο.

Διαδοχικῶς βαδίζοντας τώρα, κατά τό 1860, κἀκε ἡ ὁδὸς Βενιζέλου, ἡ ὁποία τότε λεγότανε Βαρούς, ἀπὸ ἀμέλεια, δέν ὑπῆρχε δόλος. Βαρούς θά πεῖ κέντρο στήν τουρκική. Καί ἦτανε ὅλο Ἑλληνας, μέ ὠραῖα σπίτια.

Τό δικό μας σπίτι ἄρχισε νά κτίζεται τό 1909 καί ὅταν τελείωνε, τό 1912, μᾶς ἔδιωξαν οἱ Βούλγαροι. Ὅποτε ἐγκατεστάθημεν στήν Θεσσαλονίκη, ὅπου καί ἐγεννήθηκα τό 1914. Καί ἐπανήλθαμε μετὰ τό 1920, κατά Ἰούνιο μῆνα, ὅταν ἐλευθερώθηκαν τά μέρη μας.

Πῶς ὁ πατέρας μου τοποθέτησε ἐκεῖνη τήν ἐποχὴ χίλιες διακόσιες λίρες γιὰ νά κτίσει ἐκεῖνο τό σπίτι; Αὐτό εἶναι μιά ἀπορία. Τό σπίτι μας ἦταν ἕνα μικρό παλατάκι. Βρισκόταν δέ ἀπέναντι ἀπὸ τό σημερινό

Πρυτανεῖο, τό ὁποῖο ἔκτισε ὁ Νέστορ Τσανακλῆς καί στοίχισε, τό 1905, δεκαπέντε χιλιάδες χρυσές λίρες. Ἐστέγαζε δέ, τότε, νηπιαγωγεῖο, δύο δημοτικά καί Ἀστική Σχολή.

Πάντως, τόν Τσανακλή τόν ἐπρόλαβε παιδί, δεκαπέντε χρονῶ παλικάρακι, ὁ πατέρας μου. Πλανόδιος πωλητής γύριζε στίς γειτονιές μέ τό γαιδουράκι καί πωλοῦσε ζαρζαβατικά ἀπ' τά κοφίνια. Πρῖν γίνει τρανός καπνέμπορος στήν Αἴγυπτο, μέ μεγάλο ἐργοστάσιο σιγαρέτων καί μέ ἐξαγωγικές ἐργασίες σέ ὁλόκληρο τόν κόσμο.

Ἐλεγαν, μάλιστα, ὅτι ἀπό τή στιγμή πού ἡ αὐτοκράτειρα Εὐγενία στά ἐγκαίνια τῆς Ὁπερας τοῦ Καῖρου κάπνισε ἓνα χειροποίητο τσιγάρο Τσανακλῆ, ὁ Τσανακλῆς, ἀπό τήν ἐπόμενη μέρα, δέν προλάβαινε νά δέχεται παραγγελίες. Χρημάτισε, ἐπίσης, τρεῖς φορές πρόεδρος τῆς ἀνθηρᾶς αἰγυπτιακῆς παροικίας. Εἶχε πάρεϊ, μάλιστα, κοντά του καί πολλούς Κομοτηναίους. Ἦταν καλός πατριώτης.

Ἔτσι, ὁ Ἑλληνισμός ἐξελίσσετο καί εὐδοκιμοῦσε.

Κατά τά ἄλλα, ἀφθονία Θεοῦ· ὁ κάμπος τά πάντα ἔδιδε. Ἀλλά τό περιβάλλον ἦταν μιά ζούγκλα. Ἀδιάβαστα δάση ἕως τό 1925, 1928. Τά ζαρκάδια στήν Κίρκη, ἐδῶ πού εἶναι καί τά μεταλλεῖα τοῦ ἀντιμονίου, κάναν ζημιές σ' ἀμπέλια. Κροτάλιζαν ὅλα τά βράδια, τό καλοκαίρι, οἱ πελαργοί στά πλατάνια, διότι ὑπῆρχαν πάρα πολλά πλατάνια. Ὑπῆρχαν ἀκόμη καί μέσα

στήν πόλη έρωδιοί. Καί τό χειμώνα υπήρχαν φορές πού τά όρτύκια έβρισκαν καταφύγιο στίς αυλές μας. Γεμάτοι λαγούς οί μπαχτσέδες – ό λαγός στιφάδο ήταν καθημερινό έδεσμα, πού λέει ό λόγος. Τήν άνοιξη άντιλαλουΐσε ό κόσμος άπό τά βατράχια. Ή Κομοτηνή σέ ένα ενάμισι μέτρο είχε νερό. Ύπήρχαν άπέραντα έλη, γι' αυτό θέριζε ή έλονοσία.

Ή Μπουκλουτζάς διέσχισε τήν πόλη όφιοειδώς. Μπουκλουτζάς καλά όνομάστηκε, γιατί ήτανε γεμάτος άπορρίμματα· λύματα κατέληγαν εκεί μέσα.

Ή πόλις παρουσίαζε μεσαιωνική εικόνα. Στήν κεντρική πλατεία γινόταν κάθε Τρίτη τό παζάρι. Αυτή είχε μιά αυλακα άπορροής τών όμβρίων ύδάτων και λυμάτων και γύρω ήτανε όλο καλντερίμι – άκανόνιστη πέτρα, ποταμίσια, πού λέμε.

Μαζεύονταν λοιπόν διακόσιοι, τριακόσιοι άμαξοκαραγωγείς, βοϊδάμαξα δηλαδή, πλημμύριζε ό τόπος. Στο μέσον ήταν τό κτίριο τής Δημαρχίας και εκεί διενεργείτο έμπόριο πάσης φύσεως. Κυκλοφορούσαν κόττες, χήνες, γουρούνια. Πανδαιμόνιο.

Ή ήλεκτροφωτισμός ήρθε μετά τό 1925, άφοϋ πρόσλαβα και τά φανάρια πού άναβαν στους δρόμους. Ή ύπάλληλος τοϋ δήμου (ένας κοντός Άρμένης μέ ψιχαλιστά μάτια και μέ ύπογένειο ήταν) είχε μιά μικρή σκαλίτσα· άνέβαινε, έπαιρνε τή λάμπα πετρελαίου, τήν καθάριζε, τήν γέμιζε πετρέλαιο, τήν άναβε και τήν εκλείνει. Αυτό ήταν ό ήλεκτροφωτισμός τής πόλης.

Στή Λέσχη Κομοτηναίων μέ τά νταούλια καί τούς ζουρνάδες ἔμπαιναν μόνο τίς Ἀπόκριες. Τόν ἄλλο καιρό ἀπαγορευόταν. Γιατί ὁ πληθυσμός ἦτανε ἀγροτικός, δέν ὑπῆρχε ἀστική συνείδηση. Ὅχι ὅπως στήν Ξάνθη καί στήν Καβάλα. Ἐκεῖ ὑπῆρχε ὠραῖος κόσμος, ἐξευγενισμένος. Λένε ὅτι οἱ Βούλγαροι εἶχαν πάρει ἀπό τήν Καβάλα περί τά διακόσια πιάνια. Ἦτανε ραφιναρισμένοι οἱ Καβαλιῶται, ἀλλά καί οἱ Ξανθιῶται. Οἱ καπνέμποροι ταξίδευαν στήν Κεντρική Εὐρώπη γιά νά πωλήσουν τά καπνά των.

Στό μοναδικό κινηματογράφο ὑπῆρχε περιστρεφόμενη πόρτα καί γκρούμ. Ἐπί τῆς ὁδοῦ Βενιζέλου, τό 1925, κι ἔφερναν ταινίες τοῦ βωβοῦ κινηματογράφου.

Μετά τό 1922 (τότε ἤμουν ὀκτώ ἐτῶν) ἄρχισε ἡ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων. Ἐδῶ ἐγκατεστάθησαν περί τίς δεκαπέντε χιλιάδες Ἕλληνες, εἴτε ἦρθαν ἀπό τήν Ἰωνία εἴτε ἀπό τήν ἀνατολική καί βόρειο Θράκη. Μετά ἄρχισαν νά ἀναφαίνονται καί οἱ Πόντιοι. Οὐδέν κακόν ἀμιγές καλοῦ. Μπορεῖ νά κατεστράφη, νά συρρικνωθῆ ὁ Ἑλληνισμός στά μέρη ὅπου ἔδρασε καί ἀνεπτύχθη ἀλλά ἔγινε καί μία κάθαρσις τοῦ χώρου.

Στήν ἀρχή, τό ἰθαγενές στοιχεῖο, ἐκ φοβίας, ἔδειξε μιά ἐχθροπάθεια. Διότι, παράδειγμα, ἐμεῖς εἶχαμε δικό μας κτῆμα μετά τό γήπεδο. Ἦταν ἕνας λαχανόκηπος εἴκοσι στρεμμάτων, πελώριος, μετά τό γήπεδο. Αὐτό

ἀπαλλοτριώθη ὀλοσχερῶς. Ἔδωσαν βεβαίως ἀποζημιώσεις, ἀλλά πενιχρές, δέν εἶχε τό κράτος. Ἐπεξετάθη ἡ πόλις κατά τό ἥμισυ ἀκόμα. Καί ὁ πληθυσμός ἀφομοιώθη καί ἐδιασταυρώθη. Ἔπειτα ἄρχισε ἡ ἀνοικοδόμησις τῶν σπιτιῶν τους.

Μάλιστα, γιά νά κτίσουν τούς προσφυγικούς συνοικισμούς, ἔπαιρναν πέτρες ἀπό τό βυζαντινό φρούριο. Ἔτσι, ὅ,τι καταστροφές δέν ἔκαναν οἱ Τοῦρκοι κατακτητές σ' αὐτό τό κομψό κάστρο ἔγιναν ἐπί διοικήσεως Δασίου.

Φωτοτυπία Νο I: Ἀποκόμματα ἐφημερίδων τοῦ τοπικοῦ Τύπου (1926-1957) ἀπό τό ἀταξινόμητο ἀρχεῖο τοῦ συντάκτη (ὁ Σέρλοκ Χόλμς στίς Ἀπόκριες τοῦ '66) ἐκείνου τοῦ σπαραξικάρδιου σχολίου στήν *Πρωία* τῆς 20.1.60, σχετικά μέ τή μεγάλη πλημμύρα τοῦ Μπουκλουτζᾶ.

Ἄπ' ὅ,τι βλέπουμε κι ἀκούμε

* Ἡ πρό μηνός ἐπισυμβάσα πυρκαϊά, ἡ ἀποτεφρώσασα τά καταστήματα Παπαζέκου-Λυπηρίδη, εἶχε καί τό εὐεργετικόν της ἀποτέλεσμα. Δέν λησμονοῦμε, ἀσφαλῶς, τήν θλιψιν μας διά τήν ζημίαν τῶν συμπαθῶν συμπολιτῶν μας. Δέν παραβλέπομεν ὅμως καί τήν ἀπόλαυσιν τήν ὁποίαν θά αισθανθοῦν οἱ συμπολιταί μας εἰς τό τέλειον κέντρον «Λαβύρινθος», τό ὁποῖον θά λειτουργήσῃ λίαν συντόμως εἰς τόν

πρώτον ὄροφον ἐκσυγχρονισμένου τετραωρόφου οἰκήματος. Ἡ παλαιά Κομοτινή φεύγει. Μία μοντέρνα πόλις παίρνει τὴν θέσι της!

* Τὰ τελευταῖα χρόνια ὅλοι ἐπιθυμοῦν νά περάσουν τὴν Λαμπρή μέσα σέ μιά γραφική ἀτμόσφαιρα, μακριά ἀπό τὴν ρουτίνα τῆς πολιτείας. Θέλουν νά βρεθοῦν σέ κάποιο χωριό, σέ κάποιο νησάκι. Ὅσοι μάλιστα διαθέτουν τολμηρά πορτοφόλια καί Ι.Χ. ἐγκαταλείπουν τὴν πόλι καί πηγαίνουν ὅπου τραβᾶ ἡ καρδούλα τους. Ἄς παρηγορηθῆ ἡ πλειοψηφία, ἡ ὁποία ἀναγκάζεται νά παραμείνη στὴν ἔδρα της!

* Τί σᾶς λέει καί τό καινούργιο ἐπάγγελμα πού ἔκανε τὴν ἐμφάνισί του στὴν πόλι μας; Ἐνα καρτοσάκι, λίγες στάμνες, ἕνας περίπατος στίς γειτονιές καί... μιά δραχμή, μιά στάμνα μέ νερό τῆς βρύσης! Πολλοί ἔχουν ἐπιλύσει μέ τόν τρόπο αὐτό τό πρόβλημα τῆς ἀνεργίας, καί μάλιστα κάνουν χρυσές δουλειές...

* Οὔτε οἱ παλαιοὶ οὔτε οἱ νέοι Κομοτιναῖοι ἐπιδεικνύουν τό ἐνδιαφέρον πού ἀρμόζει διὰ τὴν Λέσχην Κομοτινῆς, ἡ ὁποία εἶναι τό μόνον ἔγυρον ψυχαγωγικόν κέντρον τῆς πόλεως καί ἐπιβάλλεται νά ἐπανεύρη τὴν παλαιάν αἶγλην της. Ἄρκεϊ ὀλίγη καλή θέλησις, διὰ νά ἀρχίσῃ ἡ ἀναδιοργάνωσις της καί νά συμπληρωθοῦν αἱ ἐλλείψεις πού παρατηροῦνται ὡς πρὸς τὴν ἐπίπλωσιν, τὴν ἐμφάνισιν κ.λ.π. Μετ' εὐχαριστήσεως πληροφοροῦμεθα ὅτι ἐπίκειται γενική συνέλευσις τῶν μελῶν τοῦ Συλλόγου, προκειμένου νά ληφθοῦν αἱ δέουσαι ἀποφάσεις.

Ἡ Πρωΐα, 3-7-50